

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 2, July.-Dec. 2017, PP39-58

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2017ء، مسلسل شمارہ 4

☆ ڈاکٹر کرامت مغل

پنجاب و پنج پنجابی صحافت

Abstract

This article is based upon the various aspects of Punjabi language journalism and its contribution to promote Punjabi literature. In English ruling region, the rulers used it for their own purpose. After the creation of Pakistan the role of journals, periodical, magazine, newspaper etc have pivotal role is discussed in this article. After the creation of Pakistan Punjabi journalism was not established as it was being expected, but before the partition many newspapers, (daily, weekly or fortnightly) were being published on large scale but their mission was based on the preaching of religion. But many Punjabi scholars also set new trends in Punjabi

journalism as Charan Singh published "Mauji"
a weekly papaer of humourous writings. Now a
days new trends in Punjabi journalism have
been started which are playing positive role
to promote Punjabi language and literature.

انہویں صدی پنجاب واسطے بڑی اہم اے کیوں جے ایہدے وچ وڈے پیمانے تے تبدیلیاں لیاں
گئیاں تے اس دوران تاریخ دے کئی موڑ وی سامنے آئے پنجاب وچ پریس آون نال کیہ تبدیلیاں واپڑیاں
ایہہ پریس پنجاب وچ کس طرحاں تے کدوں آیا۔ ایس ادب نوں کوں متاثر کیتا۔ ایسٹ انڈیا کمپنی نے
جدوں ہندوستان اُتے اپنے قدم جمائے شروع کیتے تاں ایہتھوں دے لوکاں نوں اپنے مذہب ول وی پریریا جس دا
مقصد سیاسی طور تے قوت حاصل کرنا سی تے دوجا ایہتھوں دے وسزیکاں نال رل مل کے رہن نال معاشرتی سطح
اُتے اپنیاں جڑھاں مضبوط کرنیاں سن۔ چھاپے خانے دے حوالے نال تاں کم 16 ویں صدی وچ ای شروع ہو گیا
سی۔

’براعظم میں چھاپا خانہ وسط سولھویں صدی میں‘ ایسٹ انڈیا کمپنی کی
آمد سے چوالیس سال قبل ہو چکا تھا۔‘ (1)

ایس چھاپے خانے نوں گوا (Gova) دے مقام اُتے 1556 وچ لیا نڈا گیا جہدے نال علمی تے ادبی
لحاظ نال وڈی تبدیلی متوقع سی۔ پرایہدے وچ انگریزاں دا اکواک مقصد نظر آندا سی اوہ سی اپنے مذہب دا پرچار۔
اوہ ایہتھوں دے سب توں نچلی ذات دے طبقے نوں اپنے نال رلا وں دا چار کر رہے سن۔ ایس واسطے ملکہ برطانیہ
دے حکم تے بہت زیادہ لوک اچھے وی ایہدے رگھلے جان دے سن جیہڑے مذہبی پرچار واسطے کم کردے سن۔ 1556
وچ گوا (Gova) دے ساحل اُتے جہڑا چھاپا خانہ لیا نڈا گیا اوہ دے کچھ وی عیسائی مبلغاں دا ہتھ سی۔ اوہ اپنے
مذہب دے پرچار واسطے پمفلٹ تے کتابچیاں نوں چھاپن واسطے ایہہ چھاپا خانہ ہندوستان لے کے آئے سن۔

برصغیر وچ انگریز دی آمد نال تعلیمی میدان وچ وڈی تبدیلی وی چھاپے خانے دا ای کارن اے۔ کمپنی دیاں تجارتی سرگرمیاں سیاسی تے سماجی تبدیلیاں واسطے کم کرن چھاپا خانے تے مبلغاں نے بہت آسان کر دتا فیر چھاپے خانے نال اخباراں چھاپن داکم وی سیاسی مقصد نوں پورا کرنا سی۔ 1639 وچ انگریزاں نے جدوں اتھے زمین خریدی تے مدراس پریذیڈنسی دی بنیہ رکھ دتی۔ اس طرحاں اوس نوں اپنے قدم جماون وچ ہور پکا پیڈ ہارا لہ گیا۔ سیاسی طور تے نفاق داسلسلا شروع ہو چکیا سی اور انگلیز عالمگیر دے مرن وجوں انگریزاں دے ہور آسان ہو گیا اوہ انتشار توں بھر پور فائدہ چکدے تجارت دی تھاں سیاسی رنگ وچ رنگے اپنے مقصد پورے کر دے دسدے رہے:

”اٹھارویں صدی کے پہلے عشرے تک ممبئی اور مدراس میں چھاپا خانے لگ چکے تھے لیکن ابھی تک اس عظیم ایجاد کو اخبار نویسی کے لیے استعمال کرنے کا خیال کسی ذہن میں نہیں آیا تھا۔ اس عرصے میں مقامی زبان کا ٹائپ تیار کر کے جتنی بھی کتابیں شائع ہوئیں وہ سب تبلیغ عیسائیت کیلئے تھیں۔“ (2)

مشنریاں نے اپنا کم عیسائیت دی تبلیغ ای رکھی ہوئی سی کدھرے وی اوہ کوئی موقع ہتھوں جان نہیں دیندے سن۔ کدھرے قسط پیتے لاوارث بچیاں نوں عیسائیت قبول کروادتی۔ مشن ہسپتال بنادے، مقامی لوکاں خلاف مہم تیز کرن وچ ہندوستان دے پریس نے وی بہت وڈا حصہ پایا۔ ایہہ مشنریاں دا ای کم سی کہ ہندوستان دیاں 14 زبانوں وچ انجیل مقدس دا ترجمہ کر کے پورے ہندوستان وچ ونڈیا گیا۔ بنگال دے علاقے وچ رام واسیووناں دے استاد کولوں ولیم کیری نے ”رعایا“ دی زبان سکھی۔ اس توں بعد کمپنی دے اک ہور گورنر جنرل وارن ہیسٹنگز (1774-1785) نے دیسی زبانوں نوں سکھن دی گھاٹ محسوس کیتی ایتھوں دے وسینکاں دیاں زبانوں ول دھیان دتا۔ اس توں وکھ ٹائپ تیار کروان وچ وی مدد کیتی۔

”29 جنوری 1780 کو جیمز آگسٹس جکی James Augustus

Hicky نے Calcuta General Advertiser کے نام سے اخبار جاری کیا جو عرف عام میں ہکی کا گزٹ Hickey's Gazette کہلایا۔ یہ برصغیر پاک و ہند میں پہلا مطبوعہ اخبار تھا۔“ (3)

ایس توں پہلاں مغلاں دے دور وچ خبراں دے نظام نے کافی ترقی کر لئی سی۔ ایس واسطے بادشاہواں نے وقائع نویس وی مقرر کیتے سی۔ مُدھ وچ جیہڑے اخبار جاری کیتے گئے اوہناں وچ مرکزی حکومت نوں ای سب توں اہم رکھیا گیا تاں جے مرکزی حکومت ہر پاسے اپنا دھیان رکھ سکے اوس ویلے تک کمپنی دا تجارتی دور ختم ہو کے سیاسی دور شروع ہو چکيا سی تے ایس سیاسی دور نوں ہمیش قائم رکھن واسطے ای صحافت دا مُدھ رکھیا گیا سی۔ کمپنی دے گورنر جنرل وارن ہیٹنگر نوں اس گل دا وی شدت نال پتہ سی کہ مقامی لوکاں نال کوں گھ جوڑ رکھیا جاوے تے مقامی لوکاں دی دلچسپی واسطے ایہناں اخباراں رسالیاں وچ کیہ کیہ رکھیا جاوے۔ مقامی لوکاں نوں ایس لحاظ نال جوڑن واسطے مقامی زبانوں وی اہمیت دتی جاوے تے لوکاں دی زبان نال جوڑیا جاوے۔ ایس واسطے بہت وڈے کم کرن دا مُدھ رکھیا گیا۔

”اسی دوران کمپنی کے گورنر جنرل وارن ہیٹنگر کو حکمرانی کے لیے رعایا کی زبان سیکھنے کی ضرورت کا شدت سے احساس ہوا، چنانچہ اس کی ہدایت پر کمپنی کے ایک محرر چارلس ولکنس (1769-1849) نے پہلے بنگالی اور دیوناگری پھر فارسی کے نستعلیق ٹائپ ڈھالے۔“ (4)

ایس توں بعد انگریزاں نے مقامی زبانوں ول دھیان دینا شروع کیتا ایس واسطے خاص جتن کیتے گئے۔ 1818 وچ بنگالی زبان وچ ”دگ درشن“ اخبار چھپیا مقامی زبان وچ صحافت دی نینہ رکھی گئی ایہدے پچھے مقامی بیداری شامل نہیں سی جیہڑے وسنیکاں دے حق واسطے اواز چکدے ایس واسطے ایہناں پچھے عیسائی مشنریاں تے انگریز سرکار دا ای ہتھ سی جس نال مقامی لوکاں تے اوہناں دے عقیدیاں نوں وی نشانہ بنایا جاوے لگا

جدوں ہندوواں دے عقیدے نوں نشانہ بنایا گیا تے انتشار دی فضا جم پئی۔ اس دامو نہ توڑ جواب دیون واسطے راجا رام موہن نے اگے ودھن دا حوصلہ کیتا۔

”راجا رام موہن رائے نے 1821 میں کلکتہ سے ”سمبد کوڈھی“

جاری کیا۔ اس کے بعد بھوانی چرن سینرجی نے ”بما چار چندریکا“

جاری کیا۔ اس کے بعد مزید بنگالی اخبارات جراند جاری ہوتے

رہے۔ اس کے علاوہ فارسی، ہندی، گجراتی، مرہٹی اور تامل وغیرہ بھی

اخبار شائع ہونے لگے۔“ (5)

ایس نے تحریک وانگ کم کیتا ہندستان دے واسیاں نے وی ایس پاسے بھر پور توجہ دینی شروع کیتی۔ مقامی زبانان نوں جدوں تھوڑی ودھوتری ملن لگی تاں ایٹھوں دے لوکاں نے اکٹھے ہو کے کم کرن دی وی ہامی بھر لئی۔ فارسی وچ کم کرن والیاں دی تعداد ودھدی نظر آون لگی۔ ایٹھوں دے وسیکاں نے اپنے ادبی علمی تے تعلیمی سرمائے نوں فارسی وچ سمویا ایس لئی انگریز اس نوں ایہہ کدی وارے نہیں سی کھاندا کہ فیر فارسی رائج ہوئے۔ دوجی گل ایہہ انگریز دے اوس ”دشمن“ دی زبان سی جس توں اوس نوں اپنی حکومت کھوہن لئی چارے کیتی سی۔ ایس واسطے فارسی زبان نوں مکانات ضروری بن گیا سی۔ انگریز نے فارسی زبان دا اثر ختم کرن واسطے فورٹ ولیم کالج وچ اُردو زبان دی ترقی واسطے کم کرن دی پیرینا کیتی اس نوں بھر پور سرکاری سرپرستی وی ملنا شروع ہو گئی۔ زبان نوں اسان بناون دے نال نال کئی پرانیاں زبانان تے کتاباں دے ترجمے وی شروع ہوئے انگریز نے اک ہور فیصلہ ایہ کیتا کہ فارسی دی سرکاری حیثیت 1830 وچ ختم کر دتی اُردو وچ جام جہاں نما اک ہفتہ وار ایسٹ انڈیا کمپنی دی سرپرستی وچ شروع ہو یا پر اس نوں وی مجبور ہو کے فارسی وچ ای جاری رکھنا پیا۔

”لاہور کا پہلا چھاپہ خانہ کوہ نور منشی ہرملکھ دیو نے 1850 میں قائم

کیا۔“ (6)

اس توں بعد جیہڑے اہم اخبار اُردو وچ شائع ہوندے رہے اوہناں وچوں مولوی باقر دا اخبار ”اخبار

دہلی، سرسید دے بھرا سید محمد دا اخبار 1837 وچ ”سید الاخبار“ مہینا واری۔ رائے بہادر پنڈت دھرنا راین ولوں ”قرآن المسعدین“ سی بعدوں شوری داس دی ایڈیٹری وچ صدر الاخبار (اخبار الحقائق) ماسٹر رام چندر رینی، فوائد الناظرین تے محب وطن، دھرم ناراین دا اخبار ”مالوہ اخبار“ اہ ہندی تے اردو وچ سن۔ کچھمن پرشاد دی نگرانی وچ ”ندا الاخبار“ تے ”بنارس گزٹ“ بابور گونا تھٹھاٹھے جاری کیتا اس توں وکھوی کئی اخبار نکلدے رہے پراوہ ایسے اہم نہیں سن۔ ایس دور وچ صحافت دی ترقی داسہارا لارڈ ولیم بنٹنگ نوں جاندا اے۔ جس گورنر جنرل دے عہدے تے رہ کے وی صحافتی آزادی واسطے راہ ہموار کیتی تے جان ایڈم دے پریس آرڈیننس نوں مکا دتا اوس دیاں لائیاں پابندیاں وی ختم کردیتیاں۔ ڈاکٹر طاہر مسعود ایہناں پابندیاں نوں انج ویکھدے نیں:

”نئے قانون میں ہر قسم کی پابندیاں ختم کر کے اخبارات کے لیے

ایک طریقہ کار وضع کر دیا گیا تھا جس کے مطابق اخبار نکالنے کے

خواہاں شخص کو درخواست جس میں اس کا نام اور دفتر کا مکمل پتا ہو

سرکار میں داخل کرنے کا پابند کر دیا گیا۔ اس درخواست کو ڈیکلریشن

کا نام دیا گیا۔ (7)

لیتھو دی چھپائی جدوں شروع ہوئی تے صحافت داکم ہو راسان ہو گیا کیوں کہ ٹائپ دی چھپوائی مہنگی پیندی سی۔ 1836 دے بعدوں ایس کھیترو وچ جو یں اک وڈا انقلاب آ گیا ہوئے کیوں کہ ہُن اخبار تے کتاب عام پڑھنہا رتک وی جاسکدی سی جو اس توں پہلے دولت مند اں دے ای ہتھاں وچ رہندی سی۔ کاتبان نے ٹائپ دی تھاں سوئی لکھت نوں رواج دتا ہن کتاب واسطے خاص قسم دے پتھردی تھاں صرف مسطر دی ای لوڑ پیندی۔ انگریز افسراں نے اخباراں تے رسالیاں دے چھپوان واسطے نویں آہر کرن وچ اپنی دلچسپی ظاہر کرنا شروع کردتی کیوں جے اوہناں نوں مغربی علوم نوں اتھے پرچلت کرن واسطے جو چاہیدا سی اوہ مل گیا۔ 1818 توں لے کے 1857 تک انگریز حکومت نے سیاسی معاشرتی ترقی توں وکھ علم پھیلان واسطے وی اپنی وکھری حیثیت قائم رکھی تے اس نال انگریزی زبان نوں وی پھیلاندے رہے۔ پنجاب وچ جدوں ہندی تے اردو صحافت نوں لیاون دی سازش

رچی جا رہی سی تاں پنجابیاں نوں اس بارے کوئی چتتا نہیں سی۔ نہ ای اوس ویلے دے لوکاں نے اردو صحافت بارے کسے قسم دا متعصبانہ رویہ رکھیا۔

”پنجاب کے مسلمان تعصب اور تنگ نظری سے بلند ہو کر اردو کے دفاع اور اس کے فروغ کے لیے کمر بستہ ہو گئے۔ پنجاب میں اردو صحافت کی مقبولیت اور کامیابی کی دوسری وجہ خود اردو زبان کی سلاست سلاست ہے۔ پنجابی اور اردو کے بہت سے الفاظ مشترک ہیں“ (8)

پنجاب وچ اردو صحافت نے اپنے جھنڈے گڈنے شروع کیتے تاں پنجابیاں نے وی ایس پاس دھیان دتا پر اوس ویلے سیاسی سازشاں پاروں گر مکھی رسم الخط تے فارسی رسم الخط دا جو جھیرا قائم کیتا گیا اوس نوں وی ورتیا گیا جو یں مسکین علی حجازی لکھدے نیں:-

”پنجابی گور مکھی رسم الخط میں بھی لکھی جاتی تھی اور اردو رسم الخط میں بھی۔ سیاسی عوامل نے صحافت میں پنجابی کا استعمال سکھوں تک محدود کر دیا اور سکھوں نے بھی صحافت میں گور مکھی رسم الخط والی پنجابی کا استعمال شروع کیا۔“ (9)

پنجابی زبان تے صحافت دی ترقی واسطے کم کرن والیاں نے اس گل ول وی بھر پور توجہ دتی تے 1880 وچ ہفت روزہ لاہور گور مکھ سنگھ ہوراں کڈھیا جو ایس دے مالک وی سن تے ایڈیٹروی۔ اس توں اگلے ورھے ای مہینا وار وید پارک پنجاب وی نکلیا جیہڑا گور مکھ سنگھ ہوراں نے ای کڈھیا۔ خالصہ پرکاش پنجابی تے اردو دوواں زبانان وچ چھپن والا ہفت روزہ لاہور توں ای نکلا رہیا جس دے مالک تے مدیر دیوان سنگھ بوٹا سن۔ خالصہ گزٹ ”بسنٹ سنگھ“ ہوراں کڈھیا تے امرتسر وچوں سنگھ سبھا گزٹ (1893) ہفت روزہ وی لاہور سنگھ نے چھاپنا شروع کیتا۔ خالصہ سیوک سنگھ 1902 وچ جیون سنگھ نے چھاپیا۔ خالصہ دھرم پرچارک وی امرتسر توں لاہور سنگھ

نے کڈھیا۔ 1849 وچ انگریز نے پنجاب اُتے قبضہ کر لیا سی۔ پنجاب دے شہر لاہور نوں علمی تے ادبی لحاظ نال جو مرکزِ حیثیت حاصل اے اوہ کسے وی ہور شہر نوں نہیں مل سکی۔ ایہی وجہ سی کہ اُردو لکھن والیاں صحافیاں نے وی ایس ول آنا شروع کیتا۔ الطاف حسین حالی تے محمد حسین آزاد ورگے لاہور آ کے کم کرن لگے کیوں جے اوہ جان گئے سن کہ اُردو دی جمن بھومی لکھنؤ وچ وی اوہدی عزت نہیں رہی ایس واسطے پنجاب دے سادہ لوح لوکاں نوں اپنی زبان توں دور رکھن واسطے گوکھیا جاوے بہت زیادہ پنجابی وی ایس پاسے جُٹ گئے۔ شفقت تنویر مرزا ہوریں کہندے نیں:-

”پنجابی نوں سبھ توں زیادہ نقصان پنجابیاں نے ای پہنچایا۔ خاص طور تے اوہناں پنجابی منشاں نے جہڑے یو پی سی پی توں آئے منشاں دے نال مل کے اوپری زبان لکھن لگ پئے۔“ (10)

پنجابی صحافت د اُمڈھ رکھن والے شہراں وچ لاہور تے امرتسر نیں سب توں ودھت روزے ماہنامے لاہور توں ای جاری ہونا شروع ہوئے۔ 1880 وچ گورکھی اخبار دے ناں توں گورکھ سنگھ نے پہلی واہفت روزا کڈھ کے پنجابی صحافت نوں شروع کیتا۔ ایس توں بعد پنجاب صحافت اپنی چالے ٹر پئی ایہہ مُڈھلا کم مذہبی مقصداں نوں مکھ رکھ کے ای کیتا گیا سی جو اٹھارھویں صدی دے مُڈھ وچ انگریزاں نے شروع کیتا پنجابیاں نے ایہہ کم اک صدی دے عرصے توں بعد شروع کیتا جدوں بہت زیادہ اسکھاں نوں مسیحی بناون واسطے پرچار شروع ہونا شروع ہو گئے۔ تاں سنگھ سبھانے اس پاسے دھیان دینا شرع کیتا۔ اوہناں نے اخباراں تے جریدیاں نوں مذہبی طور تے اپنے مقصداں واسطے ورتنا شروع کیتا۔ ایس بارے مسکین علی حجازی انج لکھدے نیں:-

”ان کے اجراء کا مقصد سکھ دھرم کا پرچار تھا۔ اخبارات و جرائد سکھ قوم کی اصلاح پر زور دیتے تھے کبھی کبھار ان اخبارات میں کوئی ادبی مضمون بھی چھپ جاتا تھا۔“ (11)

ایس توں بعد اک ہور شہر داناں اے جہدے توں پنجابی اخبار تے رسالے نکلدے رہے امرتسر وچوں

سنگھ سبھا گزٹ 1983 وچ لاہور سنگھ نے چھاپا۔ ”خالصہ سماچار پنجاب خالصہ دھرم پرچارک“ نامی رسالے وی نکلدے رہے۔ نرگ نیا را پندرہاں روزانہ کلداجہدے مدیر داناں نہیں سی۔ ”دیا سنگھ“ تے مدیر لاہور سنگھ نے 1901 وچ چھاپا جو کہ اک پندرہواری سی۔ ایہناں دا وی مقصد اصلاحی ایہہ مذہبی رسالہ سی تے انگریزاں دے ”پرچار“ نوں روکن دا بہت وڈا جتن سی کیوں کہ اوہ پنجاب و اسیاں نوں مسیحی بناون دے چکراں وچ سن۔ ایہناں حالات وچ دوسرا راجیت سنگھ تے گردت سنگھ نے مذہبی تحریک چلائی جس داکم انگریز دے ”کارنامیاں“ دا جواب دینا سی ایہہ مذہبی تحریک ہولی ہولی سیاسی ہوندی گئی تے سیاسی طور تے ایس نوں بدنام کیتا گیا تاں سرکار نے دوواں سکھاں نوں جلا وطنی دی سزا دتی۔ ایہناں دوواں سرداراں نوں جلا وطن کر کے حکومت برطانیہ نے امریکا گھل دتا و تھے جا کے ایہناں نے غدر پارٹی بنائی تے اپنا اک پنجابی اخبار وی کڈھیا۔ ڈاکٹر نظیر حسین زیدی ہوری گرمکھی رسم الخط وچ نکلن والے اخباراں دی گنتی بارے دسدے لکھدے نیں:-

”ایک اندازے کے مطابق گورکھی رسم الخط میں 23 روزنامے 67

ہفت روزے 25 ماہنامے اور ایک سہ ماہی رسالہ جاری ہوا۔ (12)

فارسی رسم الخط وچ پہلا پنجابی اخبار ”امرت پتریکا“ سی جیہڑا 1896 وچ جلندھرتوں بھولا ناتھ بیرسٹر نے جاری کیتا۔ گجرانوالا توں ”بزم شعرا“ وی بانگے دیال نے جاری کیتا پر اس نوں سرکار نے بند کر دتا فیہر ایہناں راہ گیر پتریکا جاری کر کے پنجابی صحافت نوں اگے ٹوریا۔ 1912 وچ جوشوا فضل الدین نے فیصل آباد توں ”پنجابی دربار“ جاری کیتا جس نوں بعد وچ لاہور وں وی کڈھیا گیا۔ ایس اخبار نے فارسی اکھراں وچ پنجابی صحافت واسطے بہت اہم کم کیتا۔ نویں لکھن والیاں نوں وی اوس وچ لکھن دی پریناملی تے پنجابی صحافت نال نویں ناں وی رلن لگے۔ ایہہ کلا رسالہ اسی جدوں لاہور وچوں ای ”سارنگ“ ناں دا اک ہور رسالہ شروع ہويا۔ ایہنوں اک بہترین رسالے وجوں جی آیاں نوں آکھیا گیا۔ لاہور وچ پہلا چھاپا خانہ منشی ہر سکھ دیو نے 1850 وچ لایا اوس چھاپے خانے داناں کوہ نور چھاپا خانہ رکھیا گیا۔ ایس لئی لاہور وچ چھاپے خانے وجوں کم دا وی مڈھ بھیا گیا تاں لوکاں نے اس کاروبار وں دینا شروع کر دتا۔ لاہور وچ کتاباں دی اشاعت دے سلسلے وچ کم ہونا شروع ہويا

انگریزوں نے مسیحی پرچاروں لئی اس چھاپے خانے نوں دھڑا دھڑا ورتیا ایسے پاروں اگانہہ جا کے صحافت دانواں دور چنگا تے بہتر ہو گیا۔ پنجاب وچ انگریزی اخباراں وچ انگریزی ہفت روزہ کرائیکل لاہور 1849 وچ جاری کیتا گیا جس نوں محمد عظیم نے شروع کیتا جو پہلا ورنیکلر اخبار سی۔

ایس اخبار نے پنجاب وچ سب توں پہلے صحافت دامنڈھ بنھیا ایس اخبار دا مقصد صرف انگریز دے مفاد دی ترجمانی ای کرنا سی جو ایہ بڑے چنگے ڈھنگ نال کردار ہیا۔ برطانوی حکومت نوں ایس توں اپنے مقصد پورے کرنا سی ایس واسطے اوہ ایس دی بھرپور سرپرستی واسطے وی تیار رہندے سن۔ منشی محمد عظیم نے 1856 وچ گورکھی تے فارسی وچ شائع ہون والا اخبار ہفت روزا ”دی پنجابی“ جاری کیتا۔ پہلی فروری 1881 نوں لاہور توں انگریزی اخبار Tribune شروع کیتا گیا ایہہ دیال سنگھ جیٹھاتے سریندر ناتھ بینرجی دیاں جتناں توں شروع کیتا گیا پہلے ایہ ہفت روزادی شکل وچ جاری ہویا۔ اس توں وکھ 1887 وچ نظام الدین دی ادارت وچ نیوٹو گائیڈ‘ لالہ درگا پرشاد نے ہارنجر پچھن سنگھ ولوں خالصہ خواجا احمد شاہ نے دی آبرور تے سہ روزہ راولپنڈی توں پنجاب ٹائمز جہدے لالہ جیورام مالک سن تے مسٹر اے دیپ دی ادارت نال شروع ہویا۔ ایسے ویلے ای مولانا ظفر علی خاں ورگے نوجوان صحافی وی ایس میدان وچ کھدے پئے۔

”مولانا ظفر علی خاں نے جولائی 1902 سے ”افسانہ“ کے نام سے سلیس اور فصیح اردو میں دلچسپ اخلاقی اور نتیجہ خیز انگریزی ناولوں کے تراجم کا ماہواری سلسلہ شروع کیا جو حیدر آباد دکن سے انگریزی مہینہ کی پہلی تاریخ کو 50 صفحے کے حجم کے ساتھ مطبع حیدر آباد پریس سے نکلتا شروع ہوا۔“ (13)

ایس توں مگروں مولانا ہوراں نے ”پنجاب ریویو“ وی جاری کیتا۔ نظیر حسنین زیدی لکھدے نیں:

”پنجاب ریویو ایک اعلیٰ درجے کا علمی و ادبی ماہوار رسالہ تھا جو مولانا

ظفر علی خاں نے 1910 وچ جاری کیا۔ اس کا پہلا شمارہ اگست 1910

میں شائع ہوا۔ مقام اشاعت کرم آباد تھا اور یہ رفاه عام اسٹیم پریس

لاہور سے چھپتا تھا۔“ (14)

1947 وچ جدوں پاکستان وجود وچ آیا تاں پنجابی صحافت ول کوئی دھیان نہ دتا گیا کوئی اک اخبار یاں رسالہ وی پنجاب صحافت لئی مُڈھ نہیں سی رہیا۔ روزنامہ ”آغاز“ تے روزنامہ ”امروز“ نے پنجابی سہلی منٹ چھاپنا شروع کیے جہدے وچ پنجابی لکھن والیاں نے اپنیاں تحریراں چھپوانا شروع کیتیاں۔ سجاد حیدر تے احمد ندیم قاسمی ورگے وڈے ناں وی اوہوں سامنے آئے۔ پنجابی صحافت نوں پسماندہ رکھن وچ بہت وڈا ہتھ اُردو صحافت دا وی سی کیوں کہ 47 دی ونڈ توں بعد پنجاب اندر پنجابی نوں کسے وی قسم دی سرکاری سرپرستی حاصل نہ رہی سگوں اتھے اُردو زبان نوں لاگو کر دتا گیا جس کارن پاکستان داسب توں وڈا صوبہ اپنی زبان توں محروم ہو کے جیون بتیت کرن لگا۔ جولائی 1950 وچ ”پنج ند“ رسالے داندھ علی شاہ ملتانی نے رکھیا تے کراچی وچوں اس نوں چھاپن دا آہر کیتا۔ اس توں اگلے ورھے ای پنجابی صحافت نوں موڈھا دیوں لئی عبدالمجید سالک تے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر وی میدان وچ اُترے تے اوہناں نے لاہور توں مہینا وار ”پنجابی“ جاری کیتا۔ جہدے وچ بہت سارے لکھن والے شامل ہو گئے۔ اوہناں وچ حمید نظامی، مولانا غلام رسول، عابد علی عابد، مرزا مقبول بیگ بدخشان، احمد ندیم قاسمی وغیرہ دے ناں شامل نیں پر ایہہ رسالہ وی زیادہ دیر نہ چل سکيا۔ اس دی وڈی وجہ سی کہ ایہہ کسے وی سرکاری سرپرستی توں بغیر اپنا کم چھوہ رہیا سی۔ ایہدے وچ نظم، غزل، توارخ تے افسانے وی چھپدے رہے جس توں ایہہ گل بتر کے سامنے آئی کہ پنجابی ادب نوں ترقی دیوں وچ اس رسالے داکم وڈا حصہ اے۔ محمد افضل خاں نے 1958 وچ مہینا وار رسالہ کڈھیا جس داناں پنج دریا رکھیا۔ ایس دے خاص نمبر اچھ رکھدے نیں۔ ایڈیٹر حکیم شیر محمد ناصر تے صوفی غلام مصطفیٰ تبسم دی نگرانی وچ ”پنجابی ادب“ ناں دا جریدا 1960 توں 1965 تک جاری رہیا ایس دا کہانی نمبر پنجابی کہانی وچ سنگ میل دی حیثیت رکھدا اے۔ ایس توں بعد محمد آصف خاں دی ادارت وچ ایہہ چھپدا رہیا تے اڄ کل منی پرمنی کہانیاں پروین ملک ہوراں دی اگوائی وچ ایہہ چھپدا پیا اے۔ جیہڑا پنجابی ادب پڑھن والیاں واسطے چانن لیاند اے اڄ کل ایہہ سہ ماہی دے طور تے نکل رہیا اے۔ 1965 وچ لاہور وچوں ”لہراں“

نامی مہینہ وار رسالہ کڈھیا گیا ایس دی ادارت عبد الحمید احرار تے سید اختر حسین اختر کردے رہے۔ ایہدے وچ وی ادب دے ہر کھیتز وانگ چنگیاں لکھتاں چھاپیاں جاون لکیاں۔ اختر حسین اختر دے چلانا کرن مگروں اج کل اوہناں دے سٹیر سید عرفان علی اختر اس دی ادارت دے فرائض انجام دے رہے نیں۔ جدکہ نال ڈاکٹر سیدہ کلثوم اختر ساتھ دیندیاں نیں۔ بعدوں ہفت روزہ اختر ملتان وی پنجابی اڈیشن شائع کردار ہیا جہدے وچ خالص پنجابی لکھتاں نوں چھاپن دا آہر کیتا جاندا رہیا لاہور دے ای اخبار ”ہلال پاکستان“ نے تے پشاور دے روزانہ اخبار ”بانگ حرم“ نے وی پنجابی صفحہ شروع کیتا جہدے وچ نویں لکھن والے سامنے آئے۔ پنجابی وچ فارسی اکھراں اندر مڈھلی صحافت بارے اقبال قیصر اپنی کتاب وچ انج لکھدے نیں:-

لاہورتوں اک ہور مہینا وار ”پنج دریا“ شروع ہويا (ایہ پنج دریا افضل خاں ہوراں والا نہیں) ایہدے ایڈیٹر پروفیسر موہن سنگھ دیوانا ہوری وی رہے نیں۔ ایہ چوکھا چر پنجابی ادب دی سیوا کردار ہیا، ہولے پھل لیکھاں تے ساہت واسطے ”کنول“ ناں دا اک مہینا وار رسالا میدان وچ آیا جہڑا 1947ء تک ٹردار ہیا۔ (15)

پنجاب وچ باقاعدہ پنجابی صحافت دامنڈھ روزوار ”سچن“ توں بجھا جس نوں اک غیر پنجابی نے پنجابی وچ اخبار کڈھ کے مڈھ رکھیا۔ ایس داسہرا محمد حسین لقی ہوراں نوں جاندا اے جیہڑے کہ منجھے ہوئے صحافی سن۔ اوہناں نے روزوار سچن اخبار کڈھیا پنجابیاں نے اس نوں جی آیاں نوں آکھیا ویکھدیاں ای ویکھدیاں ایہ اخبار پورے پنجاب دامنیا ہويا تے ودھ پڑھیا جاون والا اخبار بن گیا۔ ایہہ 8 فری 1989 نوں پوری آب و تاب نال سامنے آیا ایہد اڈھ پنجاب دے دار حکومت لاہور شہرتوں ای ہويا۔ پنجابی زبان تے پنجابیت نال جڑے لوکاں نے اس نوں جی آیاں نوں آکھیا۔ بہت سارے جنونی پنجابی ایہدے نال بغیر کسے لوبھ جڑ گئے جیہڑے اخبار وچ بغیر کسے پیسے تے مالی مفاد توں دن رات کم کردے سن اوہناں وچ ظفر یاب احمد جیہڑے ایڈیٹر وی سن۔ جمیل احمد پال، اقبال قیصر، صدیق بابر، عباس علی صدیقی، الیاس گھمن ایہہ سارے اوہ لوک سن جو پنجابی دے پرچار لئی مفت کم

کرن وچ جتے رہندے۔ اٹھاں مہینیاں وچ ای ایس اخبار نے کامیابی دے جھنڈے گڈنے شروع کیتے۔ کیوں جے ایہہ پاکستان وچ چھپن والیاں پنجابی اخباراں وچوں پہلا اخبار سی جو شاہ مکھی اکھراں وچ چھپدا سی۔ بہت سارے لوکاں سمجھیا کہ شاید ایہہ دنیا وچ نکلن والا پہلا پنجابی اخبار اے جیہڑا سراسر غلط اے۔ چڑھدے پنجاب وچ سنکڑیاں دی تعداد وچ اخبار تے رسالے نکلدے آئے ہن۔ پاکستانی پنجاب وچ دیر نال کم شروع ہو جاوے دی وجہ ایہہ سی کہ ایس زبان نوں سرکاری سرپرستی نہیں ملی سی تے نہ ای اس نوں تعلیم دی زبان و جھوں مٹھیا گیا سی۔ شاید ٹرٹ ہوریں اپنے مقالے وچ ایوں لکھدیاں نیں۔

”لوکاں نوں اک بھلیکھا ایہ وی اے کہ ”بجن“ خورے دنیا وچ پہلا پنجابی اخبار سی ایہ گل نہیں ”بجن“ پاکستان وچ پہلا پنجابی اخبار سی دنیا وچ نہیں دنیا وچ تاں ہزاراں اخبار مہینا ر ہفتا وار پندرہواڑے تماہی نکلدے ساڈے گوانڈھی دیس بھارت دے صوبے پنجاب وچوں کوئی دو درجن دے نیڑے روزانا پنجابی اخبار نکلدے نیں۔“ (16)

روزوار ”اجیت“ جلد ہر توں نکلن والا اک بہت وڈا اخبار اے اس دے ایڈیٹر ستنام سنگھ مانک نیں نال نال پنجابی ٹریبون، جگ بانی وغیرہ نکلدے ہن اجیت اخبار تاں انگلینڈ وچ وی پنجابی اخباراں وچ سبھ توں ودھ پڑھیا جاوے والا اخبار اے۔ 1950 وچ کراچی توں ”بجن ند“ ناں دا اک رسالہ علی شاہ ملتانہ ہوراں چھاپے چڑھیا۔ ایہہ چھ مہینیاں بعد ای چھپنا بند ہو گیا سی۔ مولا بخش کشتہ ہوراں دے پتر افضل خاں ہوراں نے ٹمپل روڈ لاہور توں ”بجن دریا“ شائع کیتا۔ اس رسالے نے وی پنجابی ادب دی بڑی مدد کیتی تے پنجابی زبان دی سیوا کردیاں ودھیا نمبر چھاپے جو یس شاہ حسین نمبر وارث شاہ نمبر کراچی مشاعرہ نمبر عبدالمجید سالک نمبر فخر زمان نمبر کہانی نمبر وغیرہ چھاپے۔ مولا بخش کشتہ ہوراں دے پتر محمد افضل خاں توں بعد امجد علی بھٹی ہوراں نے ایس رسالے دے مدیر و جھوں کم کیتا۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوریں صحافت دے ایس دور بارے کھوج پرکھ کردیاں

وچار دے نیں:-

”1951 وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے رسالے پنجابی تے 1958 وچ

چودھری محمد افضل دے رسالے پنج دریا دا اجراء ہويا۔“ (17)

1960 دے دوران شیر محمد ناصر تے غلام مصطفیٰ تبسم نے ”پنجابی ادب“ دائمڈھ رکھیا۔ ایس رسالے نے

پنجابی زبان تے ادب دی سیوا وچ اپنا ناں کمایا تے اس نال جڑن والے لوکاں وچ آصف خان، شفقت تنویر مرزا تے راجا رسالو وغیرا دے ناں سامنے آندے۔ ضمیمے دی صورت وچ پنجابی دے روزوار اخباراں وچوں آغاز ”امروز“ نے پنجابی صحافت دائمڈھ ایوں رکھ چھڈیا سی کہ ہفتاوار پنجابی صفحہ چھاپن دا پر بندھ کیتا۔ ضمیمے دی صورت وچ روزوار ”آغاز“ بارے ڈاکٹر انعام الحق جا وید لکھدے نیں:-

”روزنامہ آغاز لاہور دے پنجابی ضمیمے 1948 نوں ایس سلسلے دی

پہلی کوشش قرار دتا جاسکدا اے۔“ (18)

حسین نقی دے روزوار ”بجن“ توں بعد مدثر اقبال بٹ ہوراں دا اخبار ”بھلیکھا“ آیا۔ ایہہ پاکستانی

دو جا پنجابی روزوار اخباراں۔ 1997 وچ 15 جنوری رمضان دی پہلی تاریخ نوں ایس اخبار دا پہلا پرچہ آیا۔ ایس دے کل چھ صفحے سن۔ اس دا معیار اوہ رکھن دا جتن کیتا گیا سی جو کسے وی معیاری اخبار دا ہوندا اے۔ ایہدے وچ زبان وی سادہ اورتی جارہی سی تاں جے عام قاری تک اسانی نال گل اپڑ سکے۔ ایس اخبار دے کچھ اک تجربہ کار تے نڈر صحافی دا ہتھ سی تے آج تک ایہ اپنی پوری آب و تاب نال چل رہیا اے۔ مدثر اقبال بٹ دے ”بھلیکھا“ توں بعد ضیا شاہد نے ”خبراں“ ناں دے پنجابی اخبار نوں جاری کیتا ایس دا پہلا اخبار 31 جنوری 2004 نوں لوکاں سامنے آیا۔ اس نوں چار رنگاں وچ چھاپیا گیا جس دی ادارت دے فرائض حسین شاد، جمیل احمد پال تے خواجا پرویز نبھاندے رہے پر صرف کاروباری سوچ ہون پاروں 2007 وچ ایہہ اخبار ختم کر دتا گیا آج کل ڈمی دی صورت وچ کدی کدائیں نکلد اے۔ ایس دے بند ہون وچ سرکاری اشتہاراں دے نہ ملنا اک بہت وڈا کارن اے۔ اعجاز احمد پال دی ادارت وچ چھپن والا ”لوکاں“ یکم اپریل 2007 توں مسلسل نکل رہیا اے وسائل

دی گھات تے پنجابیاں دی اپنی زبان توں محرومی نے کسے وی ہور اخبار و انگ اس نوں وی اگے نہیں ودھایا۔ ایسے گل نوں وچاردیاں شامدثر بٹ اپنے مقالے وچ ایویں لکھدیاں نیں:-

”ایس اخبار دا حال وی ”خبر اس“ ورگا اے۔ اصل وچ وسائل دی

کمی نے پنجابی عوام دی بے توجہی، پنجابی اخباراں نوں اگے

نہیں ودھن دیندی۔“ (19)

محمد حسین نقی ہوراں نے پنجابی صحافت نوں ہور ترقی دیوں واسطے روزوار ”بجن“ کڈھیا جو پنجابی دا اک معیاری اخبار بن کے سامنے آیا سی۔ پرائس دا خاتما وی جلدی ای ہو گیا کیوں جے سرکاری سطح اُپر پنجابی دی کوئی حمایت نہیں سی دو جا سرپرستی نہ ہون کارن کوئی وی اشتہار نہ ملدا تے پڑھن دا معاملہ ایس لئی کھٹے وچ پے گیا کہ تعلیم دی زبان وی پنجابی نہیں رہی سی۔ مڈثر اقبال بٹ ہوراں دی اگوائی وچ 1998 دسمبر وچ روزوار ”بھلیکھا“ شروع ہو یا جواج تک پورے مان نال پنجابیاں دامن ودھار ہیا اے۔ اوہناں دے وچار نیں کہ:

”روزوار بھلیکھا کڈھنا میرا اک خاب سی اس روزوار نوں میں پہلے

گجرانوالا شہر وچوں ہفتاوار کڈھدا رہیا ہن لاہور، گجرانوالہ تے

اسلام آباد وچوں اکو ویلے چھاپن دا آہر کیتا جا رہیا اے۔“ (20)

جانے پچھانے پتر کارضیا شاہد ہوراں نے روزوار خبراں شروع کیتا تے اس نوں لاہور توں وکھ دُوجے شہراں تیکر وی اپڑایا ایس نوں پنجاب اندر ڈھیر مانتا ملی پر اشتہاراں دی عدم موجودگی تے کاروباری نقصان ہون کر کے اس نوں وی بس اک ”ڈمی“ وچھوں ای زندا رکھیا گیا اے۔ اعجاز احمد پال ہوراں نے روزوار ”لوکاٹی“ دامڈھ پہلی اپریل 2011 نوں رکھیا جو چار صفحیاں دا اخبار صحافتی لحاظ نال اک نمایاں تے بھرپور اخبار اے پر اس دے مسئلے وی اپروکت دے گئے اخباراں والے ای نیں۔ ایس اخبار وچ کالماں توں وکھ ہلکے پھلکے مضمون وی شائع کیتے جاندے نیں تے پنجابی صحافت دی تربیت واسطے اہم کردار ادا کیتا جا رہیا اے۔ اجو کے دور وچ وی پنجابی وچ کئی دبی رسالے نکل رہے ہن اوہناں وچوں سویرا نیشنل لاہور ایہہ جمیل احمد پال دی ادارت وچ نکل رہیا اے۔

مدثر اقبال بٹ تے ریحان بٹ ہوریں ناگ منی مہیناوار پرچا کڈھدے نیں۔ پلاک (پنجابی انسٹی ٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر) سرکاری ادارے وجوں کر رہیا اے ایس دا اپنا پرچار ”ترنجن“ مہیناوار نکلد اسی جس نوں اج کل سہ ماہی کردتا گیا اے۔ ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد دی ادارت وچ ”لکھاری“ نکل رہیا اے جس دے بانی اقبال زخمی ہوری سن۔ مقصود ثاقب ”پنچم“ ناں دا پرچا کڈھ رہے نیں۔ تنویر ظہور ”سانجھاں“ ناں دا پرچا ہر تن مہینے توں بعدوں چھاپدے ہن۔ پنجابی ادبی سنگت لاہور دے ممبر ”سنہیا“ ناں وی اک کتاب لڑی چھاپ رہے نیں جس نوں عاشق رحیل، ثناء و چدھڑ تے عباد نبیل شاد ایڈیٹ کردے ہن۔ پنجابی ادبی بورڈ لاہور ولوں ”پنجابی ادب“ دا پرچا تن مہینے بعدوں چھپدا اے۔ صحافت بارے ڈاکٹر ریاض احمد ہوری لکھدے نیں:

”جو نیچو حکومت دے دور وچ رسالیاں تے ادبی پرچیاں نوں
ڈکلیئریشن ملنا بلکل اسان ہو گیا۔ صرف درخواست جمع کروائی دی سی،
جے 15 دن تک کوئی جواب نہ آیا تے ڈکلیئریشن مل گیا ہوندا سی۔
تے ڈکلیئریشن لین والا اوہ رسالا یا ادبی پرچا مسلسل کڈھ سکدا
سی“ (21)

کھوج پرکھ دے حوالے نال ایچ ای سی (Higher Education Commission) توں منظور شدہ ”کھوج“ ہر چھ مہینے بعدوں پنجابی شعبہ پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج لاہور ولوں چھپ رہیا اے۔ ہڑپا وسدے آتش کیانی ہوری سال وچ اک واری ”جوگی“ ناں دا پرچا کڈھدے نیں ایہی حال جاوید پنچھی دے ”پنچھی انٹرنیشنل“ داوی اے۔ کھوج دے حوالے نال اک ہور پرچا ”لیکھ“ دے ناں توں ڈاکٹر ناصر انادی ادارت وچ نکل رہیا اے۔ اک ہور سہ ماہی پرچا ”سنگری“ فصل حیات جیا، ظہیر حسین وٹو تے فیاض مگھیا نا کڈھ رہے نیں۔ نوجوان کھوجکار ظہیر وٹو ہوراں دی ادارت وچ اک سہ ماہی پرچا ”سنگری“ دے ناں نال چھپ رہیا اس دے نال اوہناں دے سنگی ساتھی فیصل حیات جیا وی موجود نیں۔ مسعود کھدر پوش ٹرسٹ ولوں ”حق“ ناں دا پرچا کھدر پوش ٹرسٹ دیاں خبراں لے کے سامنے آندا اے۔ سانجھ وچارناں دا رسالا انوار اعجاز تے زبیر احمد آہر

کر رہے ہیں۔ ایسے ہی طرح افضل راز ہوری گجرات توں ”کانگاں“ چھاپ کے پنجابی صحافت نوں اگے ٹور رہے ہیں۔ ایہہ کجھ پنجابی رسالیاں دا ذکر سی جو پنجابی ادب نوں ودھان وچ اپنا کردار ادا کر رہے ہیں۔ ایہناں وچ نویں لکھاریاں نوں لکھن ول پریرنا ملدی اے تے ادبی تحریک نوں نواں لہو وی ملدا اے جس نال پنجابی لکھن والیاں دی تعداد وچ وادھا ہو رہیا اے۔

پنجابی انڈر ڈائجسٹ وجوں کوئی اُپر لے درجے دا صحافتی کم نہیں ہو یا دنیا دے پہلے ”ریڈرز ڈائجسٹ“ دی طرز و انگ اتھے کم ہوون دی گنجائش باقی اے۔ اردو والیاں نے ایس کمی نوں محسوس کیتا تے وڈے پیمانے اُتے ڈائجسٹ بازار وچ آنا شروع ہو گئے۔ جہدے وچوں ”سب رنگ“ سیارہ ڈائجسٹ، قومی ڈائجسٹ، خواتین ڈائجسٹ تے شعاع ڈائجسٹ نے وڈے پیمانے تے لوکاں نوں اپنے ول متوجا کیتا ویکھا ویکھی ہو روی کئے ای ڈائجسٹ آندے گئے پر پنجابی وچ حالت ماڑی ای رہی۔ ایہدے پڑھن والے بہت ای گھٹ ہوندے نیں شاید ایس دا ایہ وی اک وڈا کارن ہووے کہ پنجابی زبان وچ ڈائجسٹ نہ چھپ سکے۔ پنجابی ڈائجسٹ دی توارنخ دے حوالے نال جمیل احمد پال ہوری انج روشنی پاندے نیں:-

”پنجابی وچ ”پنجابی ڈائجسٹ“ دے ناں نال 1970 وچ دلی توں

رسالہ نکلیا۔ ایہدے ادارے نے مگروں ”سکرین ڈائجسٹ“ وی

کڈھنا شروع کیتا۔ لاہور وچ 1970 توں ای پنج دریاں

ڈائجسٹ داروپ وٹایا جو 1976 تک نکلا رہیا۔ ”چناب رنگ

ڈائجسٹ“ دے ناں نال فیصل آباد توں جناب حاتم بھٹی تے

اوہناں دے سنگیاں نے اک کتاب لڑی کڈھی۔ 1988 وچ

”پنجابی ڈائجسٹ“ دے ناں نال لاہور توں رسالہ نکلیا پر ایہدا

اگست دا اکواک پرچا ای ستمبر وچ ساہمنے آسکیا۔“ (22)

”رویل ڈائجسٹ“ دے ناں توں افضل ساحر تے فیروز بعدوں رضوان احمد و شیر ہوراں نے ڈائجسٹ

کڈھنا شروع کیتا پر ایہدے اٹھ (8) پرچے ای چھپ سکے ایہدے اندر وی بھرواں پنجابی ادب جیون دے ہر کھیتز بارے ہوندا سی۔ بعدوں ایہی رویل ڈائجسٹ نوں پندرھوار رویل لاہور دے طور اُتے کڈھیا جاون لگا جولائی 2007 توں اس دی ادارت کرامت علی مغل ہوری کر رہے نیں۔ ایہدے وچ ادبی خبراں، رپورٹاں توں وکھ لڑی وار تحقیقی لیکھ، قسط وار ناول وغیرہ شائع کیتے جا رہے نیں۔ پنجابی صحافت نے بہت زیادہ ترقی کر لئی اے۔ پنجابی صحافت نال پنجابی ادب نوں وی ترقی ملی اے۔ نویں رسالے تے اخباراں آون نال نویاں لکھاریاں دی چنگی کھیپ تیار کرن وچ پنجابی صحافت دا بہت وڈا ہتھ اے جے پنجابی رسالے اخباراں دے چھپن دی گنتی وچ وادھانہ ہوندا تے پنجابی ادب دے ترقی واسطے بہت کم نہ ہوندا۔

پنجاب وچ صحافت تے پرچا کاری بارے جو بہت کم ہو یا اوہ انگریزاں نے ای اپنے مذہبی مقصد واسطے کیتا فیر سکھاں نے اس نوں اپنے مذہب واسطے ورتیا فیر ایس نوں لوکائی واسطے وی ورتیا جاون لگا جہدا اکوای مقصد سی کہ زباناں وچ نویں ادبی کم نوں اک وڈے کھارول لے جایا جاوے۔ پریس دے آون نال ای دو جیاں زباناں وانگ پنجابی افسانے نوں ترقی ملی اے ایہدے اندر چھپن والے بہت سارے رسالیاں نے پنجابی ادب نوں چارچن لا دتے۔ دوجے کھیتراں وانگ افسانے دے کھیتز وچ وی پریس آن نال انقلاب آ گیا۔ جس کر کے لکھاریاں نے ایس پاسے دھیان دتا تے ڈھیر وڈھیر مجموعے چھاپے چڑھن لگے۔

حوالے

- 1- طاہر مسعود ڈاکٹر، اردو صحافت انیسویں صدی میں، کراچی، فضلی سنز پرائیویٹ لمیٹڈ، اردو بازار، 2002ء، ص 50
- 2- طاہر مسعود ڈاکٹر، اردو صحافت انیسویں صدی میں، کراچی، فضلی سنز پرائیویٹ لمیٹڈ، اردو بازار، 2002ء، ص 51
- 3- مسکین علی مجازی، ڈاکٹر، پنجاب میں اردو صحافت کی تاریخ، لاہور، سنگ میل پبلی کیشنز، 1992ء، ص 51
- 4- عبداللہ یوسف علی، انگریزی عہد میں ہندستان کے تمدن کی تاریخ، کراچی، کریم سنز پبلشرز، 1967ء، ص 73
- 5- مسکین علی مجازی، ڈاکٹر، پنجاب میں اردو صحافت کی تاریخ، لاہور، سنگ میل پبلی کیشنز، 1992ء، ص 51
- 6- غلام حسین ذوالفقار، ڈاکٹر، پنجاب تحقیق کی روشنی میں، لاہور، سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء، ص 291
- 7- طاہر مسعود ڈاکٹر، اردو صحافت انیسویں صدی میں، کراچی، فضلی سنز پرائیویٹ لمیٹڈ، اردو بازار، 2002ء، ص 83
- 8- مسکین علی مجازی، ڈاکٹر، پنجاب میں اردو صحافت کی تاریخ، لاہور، سنگ میل پبلی کیشنز، 1992ء، ص 68
- 9- مسکین علی مجازی، ڈاکٹر، پنجاب میں اردو صحافت کی تاریخ، لاہور، سنگ میل پبلی کیشنز، 1992ء، ص 68
- 10- شفقت تنویر مرزا، گل بات، لاہور، 256 جے ڈیفنس ہاؤسنگ سوسائٹی، 8 نومبر 2010
- 11- مسکین علی مجازی، ڈاکٹر، پنجاب میں اردو صحافت کی تاریخ، لاہور، سنگ میل پبلی کیشنز، 1992ء، ص 69
- 12- نظیر حسین زیدی، ڈاکٹر، مولانا ظفر علی خان بحیثیت صحافی، کراچی، مکتبہ اسلوب، عظیمی پرنٹرز ناظم آباد، ص 54
- 13- نظیر حسین زیدی، ڈاکٹر، مولانا ظفر علی خان بحیثیت صحافی، کراچی، مکتبہ اسلوب، عظیمی پرنٹرز ناظم آباد، ص 82

- 14- نظیر حسین زیدی، ڈاکٹر، مولانا ظفر علی خان ندرت صحافی، کراچی، مکتبہ اسلوب، عظیمی پرنٹرز ناظم آباد، ص 88
- 15- اقبال قیصر، راتاں ہوئیاں وڈیاں، لاہور، رویل پبلیکیشنز، 24 امیر روڈ بلال گنج، 1992، ص 9
- 16- ثناء مدثر بٹ (مقالا ایم اے) پنجابی زبان دے ودھا وچ روزوار بھلیکھا دا کردار، لاہور، کالج برائے خواتین یونیورسٹی، (2006-08)، ص 21
- 17- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء (1947-2007)، لاہور، عزیز بکڈ پوار دو بازار، 2004، ص 29
- 18- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء (1947-2007)، لاہور، عزیز بکڈ پوار دو بازار، 2004، ص 29
- 19- ثناء مدثر بٹ، پنجابی زبان دے ودھا وچ روزوار بھلیکھا دا کردار، مقالہ برائے ایم اے، لاہور، کالج یونیورسٹی برائے خواتین (2006-08)، ص 37
- 20- مدثر اقبال بٹ، گل بات، لاہور، 41 پیلس مارکیٹ، بیڈن روڈ، 20 جنوری 2013
- 21- کرامت علی مغل (ایڈیٹر، پندرہوار رویل)، لاہور، بہار کالونی نمبر 1، کوٹ لکھپت، پہلی توں 15 جنوری 2011، ص 7
- 22- افضل ساحر (ایڈیٹر)، مہیناوار رویل ڈائجسٹ، لاہور، 16 سی مکہ کالونی گلبرگ III، جلد 11، نمبر 3، مارچ 2000، ص 24